

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SÜRELİ YAYINLARINDAN:

*ADL Ü İHSAN*¹

Okt. Tayfun HAYKIR*

ÖZET: 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile Türkiye Türkleri siyasî hayatlarındaki en köklü değişimlerden birini yaşamışlardır. Bu siyasî değişim, yaşamın bütün yönlerini derinden etkilemiştir. Rumî 6, 19 Nisan 1327 (M. 19 Nisan, 2 Mayıs 1911) tarihlerinde yayınlanan *Adl ü İhsan* gazetesi sözü edilen bu çalkantılı dönemin karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırması ve mizahî muhalif bir tavır takınmasından dolayı kayda değerdir. Bu çalışmada *Adl ü İhsan* gazetesinin isimlendirilmesinden, şekil özelliklerinden, yayım ilkelerinden, yazar kadrosundan ve muhtevasından bahsedilerek hem gazetenin kültür tarihimizdeki yeri aydınlatılmaya çalışılmış, hem de *Adl ü İhsan*’ın II. Meşrutiyet döneminin özelliklerini yansıtmaya kabiliyeti üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Adl ü İhsan, II. Meşrutiyet, Ahmet Nebil, Basın.

1- II. Meşrutiyet Dönemi ve Basınının Genel Görünümü: 23 Temmuz 1908’de 32 yıl aradan sonra tekrar yürürlüğe koyulan meşrutî idare Batı Türklüğünün asırlardır belirli bir sistemde devam eden yaşamında köklü değişikliklere gebe olan siyasî bir değişimdir. Öyle ki Osmanlı Türkleri için İslamiyet’in kabulünden sonraki en önemli değişim olduğu bile söylenebilir. Bu söylemin daha iyi anlaşılması için Cumhuriyet döneminde yapılan devrimlerin çoğunun oluşumuna ait siyasal, sosyal ve özellikle kültürel altyapının II. Meşrutiyet yıllarında oluşturulduğu akıllara getirilmelidir.²

Siyasette söz hakkı tanımak, karşı tarafa ilk payı vermektir.³ Bunun farkında olan ve yönetimi tek başına elinde tutan siyasî erk yani padişah konumundan vazgeçmek istemeyecektir. Bu çatışmanın sonucu olan uzun bir istibdat dönemi yaşayan Osmanlı aydını ‘meşrutiyet’ten yani ‘hürriyet’ten çok şey beklemektedir. Bu süreçte dışa açılan, dünyadaki gelişmelerden haberdar olan bir Osmanlı burjuvası yetişmiştir. Farklı dünya görüşlerine sahip olan bu aydın kesim, bildiklerinin vermiş olduğu heyecanın da etkisiyle baskı rejimine tahammül edemez. Çünkü bilen insan, farklı düşünebilen insan kolay tatmin edilemez; onun

¹ Bu çalışma, 22 Mayıs 2012 tarihinde Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından düzenlenen “4. Genç Bilim Adamları Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuştur.

* Gazi Üniversitesi Türk Dili Öğretmeni. thaykir@gazi.edu.tr

² Nâzım H. Polat, “*Rûbab Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı*”, Akçağ Yay., Ankara, 2005, s.19.

³ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, S.7, s.347.

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

istekleri dar çerçevelere sığdırılmaz. Bu bakış açısıyla bakıldığında II. Meşrutiyet'in ilanı böyle bir sürecin doğal bir sonucudur.

Yönünü Batı'ya dönen Osmanlı aydınının yıllar içerisinde değişen zihniyet yapısı Meşrutiyetin ilanının ardından yaşanan özgürlük havasıyla açığa çıkar. Bu büyük zihniyet değişiminin hayatın her alanını etkilemesi gayet tabiidir. Değişimin en hızlı şekilde gün yüzüne çıktığı alanlardan biri şüphesiz 'basın'dır. Çünkü kamuoyu oluşturmada basının rolü tartışılmayacak kadar büyüktür, bu gücünden dolayı ona 'dördüncü kuvvet'⁴ bile denilmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen iki gün sonra, 25 Temmuz 1908'de değişim bu vadide kendini gösterir. 'Hürriyet'in teşrifini bir bayram havası içerisinde karşılayan insanların arasındaki aydın tabaka 'teba'lıktan, 'halk'lığa yükselmenin bilincindedir, onlarınki kuru kuruya sevinç çığırıklığı değildir. Bu aydın tabaka kendi dünya görüşlerinin paralelinde diğer insanları aydınlatma çabasına girişir ve bunu hürriyetin nimetlerinden faydalanarak yapacağına inanır. İlk iş olarak istibdat yönetiminin basın üzerindeki müdahalesini tanımazlar. Böylelikle kısa sürecek olan bir özgürlük dönemi başlar.

II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine yazıların sansüre gönderilmemesi ve sansür görevlilerinin gazetelere sokulmaması hususunda gazeteciler kendi aralarında anlaşır. Basın alanındaki önemli bir değişiklik anayasanın 'Matbuat kanun dairesinde serbesttir' şeklindeki 12. maddesine eklenen 'Hiçbir veçhile kable't-tab teftiş ve muayeneye tâbi tutulamaz.' ibaresinde aranmalıdır.⁵ Çünkü meşrutiyet yönetiminden önce herhangi bir süreli yayın okuyucusuyla buluşmadan önce sansür idaresinin denetiminden geçmekteydi. Eklenen ibare ile süreli yayınların, yayınlanmadan önce teftiş ve muayene edilmesinin önüne geçilmiştir.⁶ Bu, zamanı açısından değerlendirildiğinde basın özgürlüğü adına yapılan büyük bir ilerlemedir.⁷ Böyle bir rahatlama neticesinde süreli yayın sayısında adeta bir patlama olur:

⁴ Basın bu gücünden dolayı yasama, yürüme ve yargıdan sonra 'dördüncü kuvvet' olarak da adlandırılmıştır.

⁵ Nevin Ünal Özkorkurt, "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.51, S.3, 2002, s.78.

⁶ "II. Meşrutiyet devrinde bir basın kanunu çıkarılmıştır(1909). Bu kanun, birçok hükümleri itibarıyla eski basın tüzüğüne benzemekle beraber, hürriyet prensibine uygun olarak bazı yeni hükümler de getirmiştir. Gazete ve dergi çıkarmak için hükümetten izin veya müsaade almak mecburiyeti kaldırılmış sadece beyanname vermek ve karşılığında ilmühaber almak mecburiyeti konmuştur. Mesul müdürün yaş haddi otuzdan yirmi bire indirilmiştir. Sansür ve idari ihtar gibi hükümler yoktur. Yalnız 'Devletin emniyetini ihlal ve halkı isyana teşvik mahiyetinde neşriyatın' yapılması hâlinde, mahkemelerde dava sona erinceye kadar hükümetçe gazeteyi muvakkaten tatil etmek yetkisi tanınmıştır. II. Meşrutiyet devrinde bir buçuk yıl gibi kısa bir zaman hariç Türk basını hürriyete kavuşmamıştır. 31 Mart Hadisesi üzerine basın sansür altına alınmıştır." *Türk Ansiklopedisi*, C.5, s.343

⁷ Prof. Dr. Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" başlıklı kapsamlı yazısında basına uygulanan müdahalelerin sebeplerini şu başlıklar altında toplamaktadır:

1908-1909 yıllarında çıkan süreli yayın sayısı 353'ü bulur. 31 Mart Hadisesi sonrası basına sansür konulması da bu bereketliliği çok fazla etkilemeyecektir ve sayı 1910'da 130, 1911'de 124, 1914'te 70 olarak karşımıza çıkacaktır.⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Hadisesi'ne kadar geçen bir buçuk yıllık dönemde basın sansürün pençesinden kurtulmuştur. Fakat çok kısa süren bu nefes alma sürecinin ardından basın dünyası eskisinden daha katı sansür uygulamalarına tâbi tutulur. Bu tutum öylesine sertleşir ki muhalif yayın yapan gazetecilerden Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki Bey ve Silahçı Hasan Tahsin yazdıklarından dolayı komitacılar tarafından öldürülür. İşte *Adl ü İhsan* böylesine çalkantılı bir zamanda okuyucusuyla buluşur.

Adl ü İhsan'ın klişesi

2- *Adl ü İhsan'ın* Yayınlanma Serüveni: *Adl ü İhsan*, meşrutiyetin hürriyetçi havasının dağılmaya başladığı, istibdadın hortladığı bir dönemde okuruna 'Merhaba' der. Ama bu merhabanın ardı ne yazık ki o dönemin ortak kaderini yaşayan çoğu süreli yayının gibi uzun ömürlü olmayacaktır ve *Adl ü İhsan* sadece iki sayı çıkabilecektir. İlk sayısını rumî 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911) yayımlayabilen gazete "*Şimdilik haftada bir neşr olunur*" ifadesinden anlaşılacağı üzere haftalık yayın yapmak ister. Fakat ikinci sayı bir haftalık gecikmeyle rumî 19 Nisan 1327 (2 Mayıs 1911)'de yayımlanabilir. Bu gecikmenin sebebi ikinci sayının ilk sayfasındaki "*Paskalya münasebetiyle klişe yaptırılması mümkün olmadığından gazetemizin neşri bir hafta tehir etmiştir*" ibaresiyle açıklanır.

Babiâli civarında Ebussuud Caddesindeki 27 numaralı dairenin en üst katındaki Necm-i İstikbal Matbaası, *Adl ü İhsan*'ın idarehanesidir. Gazetenin imtiyaz sahibi Zülfî, mesul müdürü ise Necm-i İstiklal Matbaası'nın da mesul müdürü olan Rıza'dır. Her konu için başvurulacak kişi idare memuru İbrahim Hakkı'dır. Ahmet Nebil [Çıka] ise *Adl ü İhsan*'ın

1- Kanunî Sebepler

2- Dinî ve Ahlâkî Sebepler

3- Siyasî Sebepler

4- Edebiyat Telakkisinin Değişmesi ile Alâkalı Sebepler (s.346) *Adl ü İhsan*'ın iki sayıdan sonra çıkamamasının sebebi 'siyasî sebepler' başlığı altında değerlendirilmelidir.

⁸ *Meydan Larousse*, "Dergi" mad., C.3, s.573.

sadece başyazarı değil aynı zamanda bütün yükünü ve sorumluluğunu üstlenen kişi olarak en dikkate değer isimdir.

Sadece iki sayı çıkmayı başarabilen *Adl ü İhsan*'ın seneliği elli nüsha üzerinden düşünülmüş ve senelik abonelik ücreti 25 kuruş olarak belirlenmiştir. Nüshası da 10 paradan satışa sunulmuştur.

3- Gazetenin İsmi: Adl ü ihsan bağlama grubundaki adl, doğruluk, eşitlik; ihsan ise iyilik etme, bağışlama anlamlarına gelir. 'Adl ü ihsan' bağlama grubu *Kuran-ı Kerim*'de yöneticilerin halklarına doğrulukla, iyilikle muamele etmelerini emreden Nahl Suresi'nin 91. ayetinde geçmektedir. *Adl ü İhsan* gazetesine bu bağlama grubunun isim olarak koyulması hiç şüphesiz sözü edilen ayete yapılan bir telmihtir.

Mizahî tenkit üslubu gazetenin temel üslup özelliğidir, bu üslup özelliğine 'istihzayla anlatım' da denilebilir. Bütün yazılarda bu istihzalı tavır kendini hissettirmektedir. (Zaten bu tavır dönemin muhalif yayın organlarının en temel özelliklerindedir.) Muhalif bir yayın politikası izleyen *Adl ü İhsan*'ın ismi de bu özelliğinin en göze çarpan dışavurumudur. Çünkü 'adl' ve 'ihsan' kavramlarıyla siyasî yönetimin -İttihat ve Terakki Hükümetinin- farklı seslere gösterdiği ve gün geçtikçe artan tahammülsüzlüğü eleştirilmektedir. Senelerce büyük umutlarla yolu gözlenen 'meşrutiyet'ten, 'hürriyet'ten Osmanlı aydınının çok büyük beklentileri vardır. 'Adl' ve 'ihsan' da şüphesiz bu beklentilerin en önde gelenlerindedir. Fakat beklenilenin tersiyle karşılaşmak tam anlamıyla 'sukut-ı hayale' uğramaktır. 'Adl ü İhsan' ismine bu bakış açısıyla bakıldığında devrin sancılarını karşılamadaki başarısı fark edilecektir. Gazetede yazıların çoğunda dönemin bu olumsuzluklarından şikâyet edilmektedir, 2. sayının 3. sayfasındaki R. imzasıyla yazılan şu manzume bahis mevzuu olan durumu yansıtmadaki kabiliyeti bakımından dikkate değerdir:

Adl ü İhsan Şarkısı

...

Çeke çeke yandı ciğer
Garipler vâh neler çeker
Günde biri kabrin diker
Verem kıldı hep insânî
Özün bu adl ü ihsanî

Bidayette biraz kandım
Hayr diye ben de sandım
Fakat eyvâh ki aldandım
O çünkü şimdi bî-ma'nî
Serâb-veş adl ü ihsanî

R.⁹

Ayrıca gazete klişesinin altında yazan ve deyimi yerindeyse “slogan” tabiriyle nitelendirebileceğimiz “*Gölge etme adl ü ihsan istemem*” ibaresinde de yönetime karşı gösterilen istihzalı tavırla çok açık bir şekilde karşılaşmaktayız.

4- *Adl ü İhsan*'ın Yayın İlkeleri:

Ahmet Nebil [ÇİKA]

Kalabalık ve meşhur isimlerden oluşan bir yazar kadrosunun olmadığı görülen *Adl ü İhsan*, başyazar Ahmet Nebil'in gayretleriyle ve yazılarıyla ‘matbuat âlemi’ne atılmıştır.¹⁰

⁹ İmzanın R. olması bu manzumenin gazetenin mesul müdürü Rıza'ya ait olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir.

¹⁰ Ahmet Nebil [Çıka], hayatı hakkında kısıtlı bilgiler bulunan bir Osmanlı aydınıdır. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1913 yılında uyruk değiştirip Arnavutluk'a gittiği ve orada 1945 yılında öldürüldüğü bilinmektedir. Sosyalizm, felsefe, sosyoloji, edebiyat alanlarında kalem tecrübeleri bulunur. *Adl ü İhsan*'dan başka *Piyano* ve *Düşünüyorum*'un da başyazarlığını yapmıştır. *İştirak*, *Teşvik*, *Tenkid*, *Yirminci Asırda Zekâ*, *Karagöz* gibi devrin birçok süreli yayınında yazılar yayımlamıştır. Hatta *Adl ü İhsan*'ın başyazarlığını yaptığı sırada *Karagöz*'ün de müdürü olması onun aktif bir yayıncı olduğunu gösterir. Dönemin ünlü pozitivistlerinden, materyalistlerinden ve aykırı simalarından olan Baha Tevfik'in en yakın arkadaşıdır. Beraber yayıncılık yapmışlardır. Teşebbüs-i şahsîyi yani liberalizmi savunurlar, öyle ki kurdukları yayınevini adı da ‘Teşebbüs-i Şahsî İdarehanesi’dir. *Adl ü İhsan*'da böyle bir yayınevi açacaklarını ilan ederler. Sonraki süreçte kurdukları bu idareden ‘Tecdüt-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi’ adı altında eserler yayınladılar. Ahmet Nebil ve Baha Tevfik'in ortaklaşa tercüme/telif yayınladıkları eserlerin listesi şöyledir: *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk* (1326/1910), *Vahdet-i Mevcut-Bir Tabiat Âliminin Dini* (Ernest Haeckel'den tercüme, 1911), *Madde ve Kuvvet* (Ludwig Buchner'den tercüme, 1911), *Tarih-i Felsefe* (Alfred Fouillee'den tercüme, 1911), *Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh* (Ribot, Fouillee, Worms, Rabier, Boirac, de Laoutiere'den tercüme, 1912), *Nietzsche Hayatı ve Felsefesi* (1912).

Baha Tevfik, arkadaşı Ahmet Nebil'i “maddiye mesleğinin en hararetli müdafilerinden” sözleriyle anarak onun da materyalist, pozitivist bir çizgide hareket ettiğini dile getirir. (*Felsefe Mecmuası*, “Birkaç Söz”, nu.1, 25 Nisan 1328)

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

Gazetenin yayın politikasının ve amacının ne olduğunu E[lif].N. (Ahmet Nebil) imzasıyla kaleme alınan “*Erbab-ı Mütalaaya İlk Sözlerimiz*” başlıklı ilk sayının başyazısından öğrenmekteyiz. Adı anılan yazıdan alıntılanan şu bölümler gazetenin yayın ilkelerini anlamak adına dikkate değerdir:

“Gazetemizin mesleği: iyiye, güzele, doğruya rağbet; aksinden mücanebet. Maksadı elinden geldiği kadar milletin efkârını tenvir etmek...”

Şunu da ihtar edelim ki biz gazetemizi tenvir-i efkâr maksadıyla çıkardığımız için meccanan dağıtmak isterdik. Ne yapalım ki iktidarımız buna müsait değil. Binaenaleyh sair refikleri gibi Adl ü İhsan’ımız da para iledir!

Gazetemiz muhaliflik ve taraftarlık tanımaz, ancak hak ve hakikati tanır. Adl ü İhsan’da hak ve hakikat olamaz diyecek olanlara verilecek cevabımız yoktur! Zaten insanın mahiyeti lafindan ziyade faaliyetiyle anlaşılır.”

Ahmet Nebil, hayatına bakıldığında sosyalist çizgide seyreden biridir. Ama onun savunduğu sosyalizm yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere ideolojik saplantıları olan bir anlayış değildir. İnsanı merkeze alan, ona kıymet veren bir anlayıştır. Bu anlayışandır ki gazeteyi bedava dağıtabilmeyi dahi istemiştir.

Aynı yazıda gazetenin üslubunun nasıl olacağı hakkında da şu bilgiler verilir: *“Adl ü İhsan; ciddi olduğu kadar mizahidir. Halkımızın ciddiyete rağbet eden kısmıyla mizahiyata rağbet eden kısmı yekdiğerine tercih edilemeyeceğinden Adl ü İhsan’ın bu suretle ‘iki yüzlü’ olması temin-i maksada daha ziyade yarasa gerek...”*

Adl ü İhsan’ın savunduğu yayın ilkelerinden bir diğeri de gazeteyi belirli bir yazar kadrosunun eline bırakmamaktır. Adl ü İhsan sayfalarını sadece “kadir ü hariç”lere yani yazar kadrosunun dışından ve güçlü olanlara -gazeteye maddi/manevi destek verenlere- değil herkese açmıştır. Bu da savundukları yayın politikasıyla örtüşmektedir. Klişelerinin yanına “Hariçten eser kabul olunur”, “Mesleğimize muvafık âsâr maalmemnuniye kabul olunur” cümlelerinin istiflenmesi de bu bahiste söylenenleri destekler niteliktedir.

Ahmet Nebil hakkında detaylı bilgi için bkz.: Rıza Bağcı, “*Baha Tevfik’in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*”, İzmir, 1996.; İrfan Karakoç, “Türkiye’de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmet Nebil”, *Tarih ve Toplum*, S.191, s.260.

5- Muhteva:

a- Fikrî ve Siyasî Konulardaki Bilgilendirici Faaliyetler: Hürriyet, adalet, müsavât, uhuvvet... Meşrutiyet, temelde bu dört kavram üzerine bina edilmeye çalışılır. Tek adamın iradesinin aşılabilmesi, serbest düşünce ve yaşama ortamının tesis edilebilmesi için meşrutî idareye geçilmesine inanan Osmanlı aydını, İttihat ve Terakki teşkilatlanması altında bu isteğini gerçekleştirir. Bu siyasî teşkilat o kadar güçlenir ki II. Abdülhamit'i dahi sürgüne gönderir. Fakat yeni yönetim aradan çok uzun bir süre geçmeden eskisinden daha şiddetli bir baskı rejimi oluverir. *Adl ü İhsan* da yayın ilkelerinde belirttiği üzere ne muhalif ne de taraftardır, sadece hakkı savunur bir gazetedir. Fakat *Adl ü İhsan*, memlekette işler yolunda gitmediğinden muhalif yayın yapmak zorunda kalmıştır.

Adl ü İhsan gazetesinin iki sayısı da siyasî havanın değerlendirildiği ve durumun genellikle tenkit edildiği başyazılarla başlar. 'Mebuslar ve Müntahibler' (S.1, s.2) başlıklı yazıda milletvekillerinin ve seçmenlerin karşılıklı ödevleri değerlendirilir. Son günlerde ortaya atılan iftiraların, isimsiz ihbar telgraflarının kimseye fayda getirmeyeceğinden bahsedilerek kamuoyu akl-ı selime davet edilir. Gazete bu tavrıyla taşıdığı sorumluluğun farkında olduğunu gösterir.

Adl ü İhsan, hakikatten yana olacağını söylediğinden iftiraya bulaşmamış, yalansız muhalefeti, doğruya götüren önemli bir araç olduğu için destekler. "Muhalefet olmazsa meşrutiyetin, hâkimiyet-i milliyenin esası olan müşavere nerede kaldı? Elbette muhalefet edilecek ki fikirlerin çarpışmasından hakikat meydana çıksın ve kanaat husule gelebilsin." (S.1, s.2) sözleri bu düşüncenin açıkça dile getirilmesidir.

Meşrutî idarenin layıkıyla uygulanmadığını isminden tutun da yayınladığı bütün yazılarda ifşa eden *Adl ü İhsan*, bu olumsuz durumu hükümete hissettirme gayretindedir. 'Mantıkçılık' başlıklı yazıda yönetim taraftarı Hüseyin Cahit açıkça eleştirilir. Yine 'Lastik Top' başlıklı yazıda İttihat ve Terakki'nin yayın organlarından *Silah, Süngü, Hançer, Kurşun*'a bir yenisinin eklendiği söylenir. Adının *Top* olduğu belirtilen gazete hakkındaki şu istihzalı anlatım önemlidir: "Bu günlerde bir de *Top* çıkmış olmasına nazaran bunun da lastikten mamul çocuk topu olduğu ve yakında hepsinin birden topu atacağına delalet ettiği anlaşıldı..." (S.1, s.3)

Adl ü İhsan, dönemindeki siyasî anlayışın çarpıklıklarını işin içine mizah da katarak eleştirmeyi iyi becermiştir. 1. sayıdaki 'Siyasiyat', 2. sayıdaki 'Okyanus-ı Kebir'den' başlıklı yazılar bu tavrı yansıtmada son derece başarılıdırlar. 'Siyasiyat' isimli yazıda diğer

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

gazetelerden birinde, herkesin siyasetle uğraştığından şikâyet edildiğini duyan *Adl ü İhsan*; matbuat cemiyetine, mebusan encümenine, hariciye nezaretine, meclis-i vükelaya, kahvehaneye, Darülfünun'a hatta kadınlar hamamına ve mahalle çocuklarının arasına dahi girmiş gibi bu konu hakkında istihzayla eleştirel diyaloglar kurmuştur. Mahalle çocukları arasındaki diyalogu konunun daha iyi anlaşılması adına aynen aktarıyoruz:

- *Haydi siyasiyat siyasiyat oynayalım.*
- *Cengiz hariciye nazırı olsun, Kara Mehmet de mebus olsun...*
- *Ben mebus olmam.*
- *Neden?*
- *Annem darılır, mebuslar kavgacı olurmuş!*

'*Okyanus-ı Kebir'den*' başlıklı yazı altında da aynı tavır kendini göstermektedir. Yazı baştan sona bir lügatten bazı kelimeler seçilmiş de karşılıklarına anlamları yazılmış gibidir. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Mebus: Otomatik rey makineleri, ara sıra bozulursalar da tamirleri gayet âsândır.

Nâfia: Câzibe ve dâfia veznindedir. Büyük projeleri a'mâkına cezb ü bel', proje sahiplerini ret ve def etmeye mahsus bir berr-i amîk-ı pür-esrar.

Maarif: ???!!!

Diavan-ı Harp: Emniyet düdüğü.

..."

b- Edebî Hareketlilik: *Adl ü İhsan*, edebî bir yayın organı değildir. Fakat yayınlandığı dönem göz önüne alındığında süreli yayınların faaliyet alanları daha geniş olduğundan bünyesinde -kısıtlı da olsa- edebî bir hareketlilik bulundurmaktadır. Günümüz iletişim araçlarının çeşitliliğinin ve kapsayıcılığının olmadığı bir dönemdeki süreli yayınların içerik açısından daha zengin olması gayet tabiidir.

Adl ü İhsan'ın başyazarı Ahmet Nebil Bey edebî yönü de olan bir şahsiyettir, dönemin süreli yayınlarında hikâyeler, mensur şiirler yayımlamıştır. Bu da *Adl ü İhsan*'daki edebî hareketliliğe yön veren bir diğer husustur.

Adl ü İhsan'daki edebî hareketliliği edebî metinler ve edebî eser reklamları olarak ikiye ayırabiliriz. Edebî metin olarak addedilebilecek dört manzume ve 'hikâye' başlığı altında kısa bir nesir bulunmaktadır. Karşımıza çıkan edebî metinlerin tamamına yakını istihza amacıyla gazete bünyesine dâhil edilmiştir. Bu da gazetede dolaylı bir edebî

hareketlilik olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Yani *Adl ü İhsan* gazetesindeki edebî hareketlilik onun muhalifliğine hizmet eden, eleştirel bir vazife üstlenmiştir. Mesela kötü gidişatı anlatmak için yazılan ‘*Yeni Millet Şarkısı*’ milletin hâlini istihzalı bir dille şöyle anlatıyor:

Yeni Millet Şarkısı

Bana ne oldu da ben bilemem

Eski hâlimi hiç göremem

Bu helvâya(!) sabredemem

Anacığım

Bana ne oldu da bilemem (S.1, s.3)

Adl ü İhsan’ın ne olduğunu anlatan; zamanı ve zamaneyi hicveden bir diğer manzume de ‘*Ben Neyim*’ başlığı altında yayınlanır. Bu manzume aynı isimde bir esere sahip olduğu için “Ahmet Mithat Efendi’ye” ithafıyla başlar. Söylenenlerin somutlaşması adına ‘*Adl ü İhsan*’ imzalı manzumeyi günümüz Türkçesiyle birlikte aynen aktarmak faydalı olacaktır:

Ben Neyim?

Bonjur ey kariîn-i hoş-meşrep / *Bonjur ey güzel huylu okuyucular*

İhtimalatı cem edip aaleb / *Olasılıkları toplayıp en kuvvetli şekilde*

Ben neyim? Bir müzakere ediniz. / *Ben neyim? Bir düşününüz*

Siz de ey kariat-ı zî-mektep. / *Siz de ey okullu okuyucular*

Daima nezd-i acizânemde / *Daima düşkün görüşüme göre*

Aynı kıymettedir gümüşle zeheb / *Altın ile gümüş aynı değerdedir*

Daima ind-i çakerânemde / *Daima benim bir köle gibi olan anlayışında*

Aynı lezzette çayla, süt, sahlep / *Çayın, sütün, sahlebin tadı aynıdır*

Daima zu’-m-ı kasırânemce / *Daima değersiz, boş inanışlarımla*

Aynı kıymettedir türabla, taab / *Toprak ve yorgunluk aynı kıymettedir*

Daima zann-ı kemterânemce / *Daima değersiz zannımca*

Aynı lezzettedir cedelle tarab / *Aynı lezzettedir tartışma ve sevinç*

Ben neyim? İşte gördüğün gazete / *Ben neyim? İşte gördüğün gazeteyim*

Mesleğimse mizah desen enseb / *Mesleğimse mizah desen daha doğru olur*

Ben neyim? Bir akıllı mı; deli mi? / *Ben neyim? Bir akıllı mı, deli mi?*

Acaba ben neyim; neyim ben acep?! / *Acaba ben neyim, neyim ben acep?!*

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

Öyle sersem ve mankafa oldum / *Öyle sersem ve anlayışsız oldum*
Ki müsavî yanımda da taşla haşeb / *Ki kereste ve taş ile denk oldum*
Hele hiç yok ya pantolonumda / *Hele pantolonumda hiç yok*
Ceketimde de yok deliksiz cep / *Ceketimde de yok deliksiz cep*
Perperişan, harap ve bî-derman / *Düşkün, yıkılmış ve güçsüz*
Bir garibim! Garip değil, ağreb / *Bir garibim! Garip değil, en garibim*
Ben neyim? İhtimal ki bir umman / *Ben neyim? Belki bir zehirli okyanusum*
Belki bir zehirli; ihtimal ki şilep!... / *Belki de bir büyük gemi!...*

Adl ü İhsan'ın kısacık ömründeki ilan-reklamlar arasında en çok yayın tanıtımı vardır. Bu faaliyetler de bir nevi edebî hareketlilik sayılabilir. Gazetede yayınlanan ilk eser reklamı *Vahdet-i Mevcut – Bir Tabiat Âliminin Dini* isimli esere aittir. Yayınlanan reklamda her ne kadar eserin yazarından bahsedilmese de bu eser Baha Tevfik ve Ahmet Nebil'in ortak tercümelerindedir. Bu reklamın haricinde *Armumelik*(?) [آرموملك] adında Ermenice bir gazetenin, Teşebbüs-i Şahsî İdaresinin, Fuzulî'nin *Leyla ve Mecnun* isimli eserinin yapılan nefis bir baskısının, Avlonya(?)'lı [آولونيه] Rifat Bey'in *Emraz-ı Umumiye-i Nebatat* isimli eserinin ve Necm-i İstikbal Matbaasının ilan ve reklamlarına yer verilmiştir.

c- Kadir ü Hariçten/Haricîden Gelenler: 'Kadir ü hariç' veya 'kadir ü haricî' bağlama grubu yerine göre iki şekilde de yazılmıştır. Bu bağlama grubuyla 'güçlü ve dışarı/dışarıdan olan' anlamı verilmek istenmiştir. Gazetenin yayın ilkelerinin anlatıldığı bölümde de değinildiği üzere *Adl ü İhsan* sayfalarını sadece kendi yazar kadrosuna açmamıştır. Dışarıdan yollanacak yani 'haricî' yazılara da *Adl ü İhsan*'da yer vardır. Dışarıdan yazı gönderecek kişiler 'kadir' yani maddî/manevî yardımda bulunanlarla da sınırlı değildir: "*Adl ü İhsan yalnız kadir ü hariçlerine mahsustur zannetmeyiniz.*"(S.1, s.2)

'Kadir ü haricî'ler '*Okyanus-ı Kebir'den*' isimli yazıda "*Vükelaya kesretle musallat olan bir nevi kâbus.*" olarak da tanıtılıyorlar. Demek ki kadir ü haricîler, *Adl ü İhsan*'a kıymet veren ve memleket gerçeklerine duyarlı insanlardır, bu nedenle onlar işini iyi yapmayan siyasilerin başına musallat oluyorlardı. Onların gazeteye gönderdikleri yazılarda da bu tavrı açıkça görmek mümkündür.

Kadir ü haricîden gelen yazıların bir kısmı istihzalı bir üslupla eleştirilerin, bir kısmı da *Adl ü İhsan*'a övgülerin yapıldığı nesir veya nazım parçalarıdır.

Adl ü İhsan'a yapılan bir övgüye örnek olması bakımından bu manzumelerden birinin ilk kısmını aktarmak faydalı olacaktır:

Bir Kadir ü Haricînin Adl ü İhsan'a Hitabı

Ey Adl ü İhsan!

Aklım da, cünûnum da, hayalim de sen oldun

Fikrim de, merakım da, sualım de sen oldun

Zevkimle melâlîm sitem ü lütfuna mevkuf

Zevkim de, sürûrum da, melalim de sen oldun

Düştüm o kadar hayrete, meçhul şeb ü rûzum

Hayrette, nehârım da, leyâlîm de sen oldun

... (S.1, s.2-3)

Eleştiri amacıyla yazılan ve ‘kadir ü haricî’yi temsil eden bir manzume ise şöyle:

Kadir ü Harici Şarkısı

Felek bana neler etti âh

Bu gençliğim elden gitti âh

Beklemekten takat gitti âh

Adl ü İhsan cana yetti âh!...

Bu manzumeyle memlekette bir yandan adl ü ihsanın olmadığı dile getirilirken, bir yandan da ‘adl ü ihsan’ bağlama grubuyla gazetenin adına cinas yapılmaktadır. Yani hem adl ü ihsan yok deniliyor hem de bu durum *Adl ü İhsan*’a şikâyet edilmektedir.

Görüldüğü üzere kadir ü haricîden gelenlerin bazıları *Adl ü İhsan*’da edebî hareketlilik etkisi de yaratmıştır. Tabi bu yazılar ve etkileri de “Edebî Hareketlilik” kısmında değinildiği üzere doğrudan edebî değer taşımazlar zaten bu yazılar yazılırken de böyle bir kaygıyla vücuda getirilmemişlerdir.

d- Görsel Malzeme: II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan süreli yayınların çok büyük bir kısmı resimlidir. Günümüzde çok sıradan bir özellik gibi algılanan bu husus kendi devri nazar-ı itibara alındığında büyük bir kıymettir, itibar vesilesidir. Öyle bir kıymettir ki çok sayıda süreli yayın isminin başına ‘musavver’, ‘resimli’ sıfatları eklemiştir: *Musavver Akl* (1908), *Musavver Edeb* (1909), *Musavver Erganun* (1911), *Musavver Hüsün ve Şiir* (1910), *Resimli Kitap* (1908), *Resimli İstanbul* (1909), *Resimli Mektep Âlemi* (1913) vs.

Adl ü İhsan, baskı kalitesi ve mizanpaj özellikleri bakımından kaliteli ve özenli bir gazetedir.¹¹ İlk sayfaları hariç, gazete üç sütuna ayrılmıştır. İlk sayfa ve son sayfada birer

¹¹ II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı matbuatı bu hususta hayli ilerleme kaydetmiştir. Bu kalite I. Dünya Savaşı’nın olumsuz etkilerinin iyice hissedildiği 1915 yılı sonlarına kadar artarak devam etmiştir. Hatta II.

görsel malzeme bulunmaktadır. *Adl ü İhsan*'ın iki sayısının toplamında dört görsel malzeme vardır. Bu görsel malzemelerin hiçbiri fotoğraf değildir. Hepsi el çizimidir ve karikatür hüviyetinde, alt açıklamalı görsellerdir. Gazetenin ilk sayfasında klişe ve kimlik bilgilerinin hemen altında sayfanın geri kalanını kaplayacak büyüklükte bir karikatür vardır. Son sayfada da sayfanın üst kısmından başlayıp yarım sayfa hacmini bulan ikinci karikatür vardır. Bu karikatürlerin hepsi güncel konularla ilgilidir ve gazetenin genel üslup özelliği olan mizahî üslupla oluşturulmuştur. *Adl ü İhsan*'daki görsel malzemeyi kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

- *Adl ü İhsan Arayanlardan Bir Zevk-i Suret*¹²: Sâdâbat/Göksu benzeri bir mesire yerinden genel bir görünüm verilir. Kayıkla gezintiye çıkan gövdesi insan, başı eşek birinin kayıkçıyla geçen konuşması tasvir edilir. Karikatürün altında şunlar yazılıdır: “*Vaktiyle Damat İbrahim Paşa buraya ihsanlar saçarmış, arayalım bakalım... Belki bakiyesi kalmıştır!*”

- *Molla Nasrettin'den Faideli Bir Mukayese*: Batılları sadece şeklen taklit ettiğimizi anlatan bir karikatürdür. Ortadan ikiye ayrılan karikatürün sağ yanında laboratuvarında ayakta duran; burnu havada, bıyıklarını buran bir Osmanlı vardır. Sol yanında ise laboratuvarındaki çalışma masasının içine gömülmüş harıl harıl çalışan çekik gözlü bir bilim adamı görülmektedir. Altında şu ibare kayıtlıdır: “*Yuropalıları taklit eden Müslüman. Yuropalıları taklit eden Yaponyalı*”. *Adl ü İhsan*'ın mizahî tavrı burada da kendini gösterir ve çok üretken oldukları için, ‘yap-’ fiilini çekimleyerek ‘Japonyalı’ yerine ‘Yaponyalı’ yazılır.

- *Fas'ın Mukasemesi*: Fransızların Fas'ı işgal ettiği günlerdir. Geleneksel Arap kıyafetleri içindeki iki Faslı ve ellerindeki Fransız bayrağıyla Faslıların ardından geçen Fransız askerlerinin tasvir edildiği karikatürün altında şunlar yazılıdır: “*Fas parçalanıyor. On iki milyonluk bir hükümet-i İslamiyenin nâmi harita-i âlemden siliniyor... Faslılar ise hâlâ birbirinin gözünü çıkarmakla, kanını dökmekle meşgul... İbret!...*”

- *İstanbul'da Çıkan Köylü'den*: *Adl ü İhsan*'ın ‘refik’lerinden olan *Köylü* gazetesinin ilk sayısını çıkarmasına iltifaten yayınlanan bir karikatürdür. Bir ağacın altında sohbet eden iki köylüye; başı fesli, şık giyimli bir şehirlinin gazete okumasının tasvir edildiği

Meşrutiyet'in 9. ayında yayın hayatına girip I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar devam eden ‘*Şehbâl*’ mecmuası, bu yılların baskı nefasetini en güzel biçimde anlatacak dergilerdendir. Bu özelliğinden dolayı, 1911’de harp hâlinde bulunduğumuz İtalya’nın Torino şehrindeki bir yarışmada dünya birinciliği madalyası almıştır.” Nâzım H. Polat, a.g.e., s.56-57.

¹² Gazetede maddî bir basım hatasından dolayı ‘zevk-i suret’ tamlaması ‘ذو کورت’ şeklinde yazılmıştır, bu hata çalışmamız düzeltilmiştir.

resmin altında şunlar kayıtlıdır: “Bugün saf ve pür-elmas muhitimizde eskâr-ı umumiyenin makesi, tercüman-ı hakikisi olan muhterem refiklerimle hem-dest-i vifak olarak çalışmak için hayat-ı matbuata atılıyorum. Kastamonulu bir köylü: Oku, üfle gözlerime oğlum! Yedi senedir ne hacısı ne de hocası kaldı, hiçbiri deva etmedi, belki senin duan makbul olur!...”

Adl ü İhsan’ın basın âlemine atıldığı, okuyucuya ‘merhaba’ dediği ilk sayısında başyazısından dahi önce yayınladığı karikatür, hem gazetenin fikrî tavrını hem de görsel malzemeler üzerine söylenenleri somutlaştırması bakımından büyük önem taşır:

Yukarıdaki karikatür Sâdâbat/Göksu gezmelerini tasvir etmektedir. Lâle Devri sadrazamı Damat İbrahim Paşa devri ile II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden yıllar mukayese edilir. Meşrutiyetin ‘adl’ ve ‘ihsan’ getireceğine inanan millet büyük bir sukut-ı hayale uğramıştır. Söz konusu zamanda mesire yerlerinde ‘ihsan’ aramanın ‘eşeklik’ olacağı bu karikatürle ifade edilmiştir.

6- Adl ü İhsan’ın Tahlilî Fihristi:

E[lif]. N. [Ahmet Nebil Çika], *Erbab-ı Mütalaaya İlk Sözlerimiz*, S.1, s.2. (Gazetenin ilk başyazısıdır ve *Adl ü İhsan*’ın nasıl bir gazete olacağı anlatılmaktadır.)

E[lif]. N. [Ahmet Nebil Çika], *Mebuslar ve Müntahibler*, S.1, s.2. (Seçilmişlerle seçmenlerin karşılıklı görevlerinin neler olduğunun anlatıldığı bir yazıdır.)

İmzasız, *Mantıkçılık*, S.1, s.2. (Geçen günlerde Hüseyin Cahit “*Mebuslar ve Müntahibler*” başlığıyla bir yazı yayınlamıştır. Hüseyin Cahit’in söz konusu yazısının tenkit edildiği bir yazıdır.)

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

İmzasız, *Bir Kadir ü Haricînin Adl ü İhsan'a Hitabı*, S.1, s.2-3. (*Adl ü İhsan*'ın yayınlanması üzerine dışarıdan gönderilen iltifat amaçlı bir manzume.)

İmzasız, *Havadis*, S.1, s.3. (Yakında yayınlanacak *Ferdâ-yı Giyav* [فردا كياو] isimli eserin ilanı yapılır.)

İmzasız, *Siyasiyat*, S.1, s.3. (Siyaset mesleğinin eleştirildiği bir metindir.)

İmzasız, *Yeni Millet Şarkısı*, S.1, s.3. (Siyaset kurumunun eleştirildiği bir manzume.)

İmzasız, *Kadir ü Haricî Şarkısı*, S.1, s.3. (Eleştirel bir manzume.)

Bonmarşe [بونمارشه]; Pazaralman [پازارآلمان], *Lastik Top!*, S.1, s.3. (İttihat ve Terakki yayın organlarının eleştirildiği mizahî bir yazı.)

Adl ü İhsan, *Ben Neyim*, S.1, s.3. (Kötü gidişatı eleştiren, bu düzen içerisinde *Adl ü İhsan*'ın ne olduğunu anlatan bir manzume.)

Lokantacı Harputlu Yahya, *Aynen Varaka*, S.1, s.4. (Bir esnafın yaşadığı mağduriyeti anlattığı, yetkililerden yardım istediği bir yazı.)

Adl ü İhsan, *Açık Mektup*, S.1, s.4. (Gazetenin muhbirlerinin tanıtıldığı bir yazı.)

İmzasız, *Vahdet-i Mevcut – Bir Tabiat Âliminin Dini*, S.1, s.4. (Adı geçen eserin ilanı.)

İmzasız, *Teşebbüs-i Şahsî İdarehanesi*, S.1, s.4. (Adı geçen yazı idaresinin ilanı.)

İmzasız, *Armumelik* [آرموملك], S.1, s.4. (Adı geçen gazetenin ilanı.)

İmzasız, *Kısm-ı Ciddi – Siyasî Hafta*, S.2, s.2. (Siyasî gündemin değerlendirildiği bir başyazı.)

İmzasız, *İstihbarat-ı Hususiye – Numune-nümâî Garabet Bir Mesele*, S.2, s.2. (Adli bir vakada yapılan/yapılmaya çalışılan usulsüzlüklerin ifşa edildiği bir yazı.)

İmzasız, *Mamulat-ı Dâhiliyeye Rağbet Ediliyor Mu?*, S.2, s.2. (Mamuratülaziz'deki bir ipek fabrikasının tanıtıldığı yazı.)

İmzasız, *Nafianın Mensî Projelerinden*, S.2, s.2-3. (Nafia nezaretinin bir projeyi yarım bırakmasının eleştirildiği bir yazı.)

İmzasız, *Açık Mektuplar: Mamuratülaziz Vilayeti Mebusîn-i Muhteremesinin Pişgâh-ı Dikkatine*, S.2, s.3. (Murat Nehri üzerine yapılması gereken bir köprü'nün lüzumunun anlatıldığı bir yazıdır.)

İmzasız, *Teşekkür*, S.2, s.3. (Camilerin tamiri için yardımda bulunan milletvekiline teşekkür edilen bir yazı.)

Gazi Üniversitesi IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu

İmzasız, *Kısm-ı Mizahî – Ümit Az*, S.2, s.3. (Bir dörtlükten oluşan eleştiri manzumesi.)

R., *Adl ü İhsan Şarkısı*, S.2, s.3. (Zamanın ve zamanenin eleştirildiği bir manzume.)

İmzasız, *Okyanus-ı Kebir'den*, S.2, s.3. (Güya, *Okyanus-ı Kebir* isimli bir lügatten seçilen kelimeler ve istihzalı anlamları.)

Kadir ü Haricî Paçacızâde Hacı İslam, *A Benim Devletli Paşam*, S.2, s.3. (İmza sahibinin isim vermeden birisine selam ettiği kısa ilan.)

İmzasız, *Telsiz Telgraflar*, S.2, s.3. (Gazetenin telsiz telgraflarla edindiği kısa yurtdışı haberleri.)

İmzasız, *Hikâye – Alaca Dane Fıstık!..*, S.2, s.4. (Tenkit amaçlı ve nasihat veren bir hikâye.)

İmzasız, *Mamuratülaziz Bidayet Mahkemesi Aza-ı Mülazım Sâbık Ali Bey'e*, S.2, s.4. (Memuriyette yükselmesi gerekirken haksızlığa uğrayan birinin gazete tarafından savunulduğu bir yazı.)

İmzasız, *İlan*, S.2, s.4. (Fuzulî'nin yeniden basılan *Leyla ve Mecnun* isimli eseri ile Avlonyalı Rıfat Bey'in *Emraz-ı Umumiye-i Nebatat* isimli eserinin ilanları.)

Sonuç: *Adl ü İhsan*, devrin muhaliflerinin ortak kaderinden payına düşeni almakta gecikmez ve sadece iki sayı yayımlanabilir. Gazetenin hiçbir açıklama yapmadan yayını durdurması, onun muhalif tavrı da göz önüne alındığında kapatıldığı sonucunu ortaya koyar. Bu kısa ömrüne rağmen *Adl ü İhsan*, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yaşanan gelişmeleri yansıtmaya kabiliyetini gösterebilen bir süreli yayındır. Özellikle siyasî yönetime karşı takınmış olduğu tavrı hoş bir 'kara mizah'la okuyucuya aksettirmiştir. Bunu yaparken edebiyattan da, karikatürden de istifade etmesi bünyesinde barındırdığı ayrı bir kıymettir. *Adl ü İhsan*, inandığı yolda yürüyebilme kararlılığını gösterebilmiştir. İsminden, yayınladığı yazılara, karikatürlere kadar bu muhalif tavrını görmek mümkündür. 'Matbuat âlemi'ne erken veda etmesinin sebepleri de bu hususiyetinde aranmalıdır.

Ve *Adl ü İhsan*, Ahmet Nebil'in mücadelesi yolunda kurban verilen diğer kardeşleriyle birlikte sansür kabristanındaki uykusuna 101 yıldır olduğu gibi bundan sonra da devam edecektir...

KAYNAKÇA:

- BAĞCI, Rıza, “*Baha Tevfik’in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*”, İzmir, 1996.
- BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, S.7, s.291-349.
- ÇIKLA, Selçuk, “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı Ve Felsefeciliği”, *Tarih ve Toplum*, C.39, S.234, s.51-58.
- İNÜĞÜR, M. Nuri, “*Basın ve Yayın Tarihi*”, DER Yay., İstanbul, 2002.
- KARAKOÇ, İrfan, “Türkiye’de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmet Nebil”, *Tarih ve Toplum*, S.191, s.260.
- *Meydan Larousse*, “Dergi” mad., C.3, s.573.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal, “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.51, S.3, 2002, s.65-84.
- POLAT, Nâzım H. , “*Rûbab Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı*”, Akçağ Yay., Ankara, 2005.
- *Türk Ansiklopedisi*, “Basın” mad., C.5, s.343.